

БІЛОЗЕРСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА В СТЕПОВОМУ ПОБУЖЖІ

Визначено основні елементи господарства населення Білозерської культури в контексті формування та функціонування економічної системи давньої ойкумени. Доведено, що за білозерського часу зберігалися риси скотарсько-землеробської форми господарювання. Стаття написана на археологічних знахідках з території Степового Побужжя.

Ключові слова: Білозерська культура, господарство, населення, скотарство, землеробство.

Определены основные элементы хозяйства населения Белозёрской культуры в контексте формирования и функционирования экономической системы древней ойкумены. Доказано, что в белозёрское время сохранились черты скотоводческо-земледельческой формы хозяйственности. Статья написана на основе археологических находок с территории Степного Побужья.

Ключевые слова: Белозёрская культура, хозяйство, население, скотоводство, земледелие.

The main elements of economy of Belozersk culture in the context of forming and functioning of Oikumena ancient economic system have been determined. It has been proved that the features of cattle-raising and agricultural forms of household had been served. The article has been written down on the facts of archeological resources on the territory of Steppe Pobuzhye.

Key words: Belozersk culture, household, population, cattle-raising, agriculture.

У процесі становлення археологічних культур Степового Побужжя в кінці XVI – на початку IX ст. до н.е. виділяються два етапи: сабатинівський та білозерсько-тудоровський. А. Мелюкова, дослідивши поселення поблизу Тудорова на Дністрі, вперше виділила пам'ятки білозерського типу в Північно-Західному Причорномор'ї, акцентувавши увагу на їх відмінності від подібних пам'яток східних районів степів: значну кількість лизькованого глиняного посуду, відсутність великих посудин з широким горлом, напівкулястих мисок та ін. [1, с. 5-52]. Ці відмінності послужили основою для введення терміну «пам'ятки білозерсько-тудоровського типу» [2, с. 87-123]. А. Мелюкова переглянула питання про те, що білозерський глиняний посуд з'явився в результаті подальшого розвитку зрубного посуду на сабатинівському етапі [3, с. 259], а також про появу лизькованого посуду в білозерських пам'ятках шляхом запозичення її із лісостепових культур: білогрудівської та чорноліської. Вказаної думки дотримувався А. Тереножкін [4, с. 230-248].

Серед дослідників немає єдиної думки щодо хронологічних рамок існування білозерських пам'яток та означених поселень

цього типу. Проте науковці одностайні в одному: білозерські пам'ятки знаменують певний перелом в розвитку та подальшій видозміні системи творення пам'яток доби пізньої бронзи, який відбувся в результаті внутрішнього економічного та культурного поступу за умов екологічних (кліматичних) змін, а також стрімкого перетворення культурного оточення племен Північного Причорномор'я [5, арк. 34-35].

Мета статті розглянути основні елементи господарства Білозерської культури на прикладі поселень Степового Побужжя.

Назва походить від поселення на березі Білозерського лиману (нині Каховського водосховища) в м. Кам'янка-Дніпровська. Серед пам'яток Білозерської культури – поселення на берегах річок і лиманів (Тудорове, Воронівка, Зміївка), кургани (Широка Могила, Степовий, Кочковате) та ґрунтові могильники (Брилівка, Широке, Будуржель), комплекси ливарних форм (Завадівка, Новоолександрівка), майстерні ливарників (Кардашинка), скарби металевих речей (Новогригор'ївка), випадкові знахідки. Матеріальна культура репрезентована керамікою, знаряддями праці, тальковими ливарними формами, зброєю, прикрасами.

Основні заняття населення – скотарство, землеробство, металообробка. Дослідники вважають, що носії Білозерської культури спілкувалося на діалекті давньоіранської мовної спільноти.

Епоха Білозерської археологічної культури (XII – X ст. до н.е.) є перехідною не тільки в технологічному (бронзові артефакти витісняються залізними), але й у господарському аспекті – від сформованого протягом століть осілого (землеробського) побуту й способу ведення господарства населення регіону переходить до кочового. На цей змушений перехід впливав еколого-кліматичні фактори: поступове висихання степу, збільшення оранки землі, знищення рослинності [6].

Представники Білозерської культури переформували господарський комплекс. Але базовою соціально-економічною структурою суспільства, найвірогідніше, залишалась велика сім'я, що мешкала нерідко в ізольованій садибі хутірського типу. Невисока густота населення величезних просторів усередині білозерського ареалу створювала сприятливі умови для розвитку відгінного тваринництва за умов жорсткішого сухого та прохолодного клімату. Фактично, на межі II – I тис. до н. е. були створені передумови для переходу до кочового скотарства. У господарстві білозерців можна виділити три напрями:

- 1) харчова сфера виробництва;
- 2) реміснична сфера виробництва;
- 3) обмін та торгівля.

Тваринництво із складової стало базовою сферою господарства, хоча й було вимушене змінювати склад череди відповідно до нових умов, порівняно з попереднім періодом. Кількість коней перевищила поголів'я дрібної рогатої худоби. Їх використовували як тяглову силу. Переважав м'ясний напрямок у розведенні худоби.

Землеробство носило допоміжний характер і фіксується здебільшого в Правобережному степу, де вирощували переважно просо, а також ячмінь, жито. Для харчової сфери виробництва певне значення мали мисливство та рибальство.

З ремісничої сфери виробництва провідну роль відігравали ливарна справа та метало-

обробка. Обробка металів у господарстві білозерських племен відігравала істотну роль, не дивлячись на труднощі, пов'язані з довозом сировини. Гострий дефіцит сировини змусив майстрів мобілізувати резерви металевих брухту. В той час припинили практику закопування скарбів, що склалися з великої кількості бронзових виробів, а також відмовились від виробництва металомістких артефактів (клепані казани, сокири, мечі, металевий посуд). Криза сировини спонукала до використання твердих матеріалів, альтернативних бронзі, зокрема кременю та заліза.

Обробка кременю та інших порід каменю дещо похвалася, за гострої нестачі металів. Проте якихось надзвичайних досягнень в цій галузі зафіксувати не вдається. Можна лише відзначити прагматичний підхід населення до цієї сировини та її значний вжиток в зоні степів.

Литво металевих речей мало спеціалізований характер. На поселеннях Нижнього Дніпра виробництво металів здійснювали майстри-професіонали, що поєднували навички ливарника та коваля. Епохальним досягненням металообробки за доби фінальної бронзи стало опанування технології обробки заліза та налагодження виробництва перших серій біметалевих та суцільно залізних ножів.

Іншим технічним досягненням доби, тісно пов'язаним з металообробкою, постала білозерська школа склярства [7, с. 3-21]. Вона розвинулася на відходах металообробного виробництва. Мідь та бронза додавалися до хімічного складу бірюзової скляної маси як барвники [8, с. 10].

Керамічне виробництво також набувало ознак професійності. На це вказує уніфікація форм та стандартів якісного столового посуду.

Серед кістяних виробів переважають знаряддя праці, що використовувались у чинбарному (струги, лошила, проколки) та керамічному (шпателі, лошила, «ножі») виробництвах [9, с. 21-22]. Найретельніше виготовлялися псалії та інші деталі кінської вузди, які лише іноді прикрашали циркульним візерунком.

Археологічні матеріали із залишків поселень та могил засвідчують високий рівень

обробки дерева, аж до виготовлення якісних дощок для спорудження усипальниць еліти та колісного транспорту. На жаль, погана збереженість деревини не дозволяє в повній мірі розкрити вказану проблему.

Вагоме місце в господарстві кожного населеного пункту складали заняття переробки продуктів землеробства та тваринництва, фактично – ремісництво. Серед них виділяють косторізне та шорне виробництво, представлене значною кількістю кістяних знарядь, зброєю та озброєнням.

Серед знайденого остеологічного матеріалу певна частина належить кісткам великих тварин, а також різних видів риб та морських ссавців (включаючи хребці дельфіна). При цьому серед кісткових знахідок виділяється група копит, що належала коням, яка є свідченням значної ролі в суспільстві коня. Копита коней мають характерні сліди згладжування, що вказує на їх використання як знарядь праці для обробки шкіри. Застосовувалися й інші кістяні предмети (лощила, проколки, шпильки, «тупики», палії).

Серед археологічних пам'яток на Миколаївщині слід розглянути білозерське поселення Великі Копані I, яке знаходиться на відстані 2,5 км на схід від однойменного села у межах Козачотабірної арили Нижньодніпровських пісків, між пам'ятками Великі Копані I «А» і «В». Поселення відкрите в 1973 р., обстежувалось та досліджувалось у 1974-2006 рр. М. Оленковським. Загальна площа не перевищує 600 м² [8, с. 4-17].

На зруйнованій ділянці в північно-західній частині поселення, виявлено один із виробничих комплексів, представлений скупченням абразивних знарядь, переважно з пісковика (терочки, точильні й шліфувальні плити). На дослідженій площі, більше ніж 200 м², виявлено напівземлянку, 2 дещо заглиблені вогнища відкритого типу та господарчу яму. Більше за розмірами вогнище є центром окремого скупчення культурних залишків, з яким пов'язане бронзове ливарництво.

Напівземлянка є округлою камерою діаметром близько 8 м, з вхідним коридором, завдовжки до 4,5 м, який розташований на південно-західному боці. У центрі камери знаходиться вогнище, перекрите попелом та

вугіллям. Навколо вогнища виявлено сім ямок, які могли слугувати ячейками для горщиків. На межі між житловою камерою та вхідним коридором досліджено сліди опорної будівельної конструкції, представленої десятьма вертикальними жердинами, що заглиблені в пісок. Поруч з опорною конструкцією виявлено яму, заповнену частково попелом [10, с. 104-105].

Історико-археологічні знахідки численні та різноманітні. Вони складаються з глиняних, бронзових, крем'яних та кам'яних виробів; прикрас зі скла та фаянсу; фауністичних залишків. Глиняний посуд різноманітний: уламки корчаг, горщики, кубки, миски, сковорідки, жаровні, ткацькі грузила та прясла, іграшкові або ритуальні коліщата. Орнаментованої кераміки небагато. Орнамент – гладкі та зашпелені валики (іноді з опущеними кінцями), заглиблення у вигляді прокреслених стрічок, ямок, насічок, надколів. Досить поширений чорно- та жовтолощений тонкостінний посуд. Бронзові знахідки складаються з крученої пронизки, уламків кельту, кільця. Крем'яні вироби численні, але знарядь праці мало – 2 двобічно-оброблені вкладники серпів, кілька примітивних скребків. Найцікавіші знахідки – до десятка намистин з бурого-червоного, блакитного та синього «глухого» скла (за А. Островерховим та даними хімічних аналізів, місцевого виробництва), підвіска з фаянсу бірюзового кольору. Фауністичні залишки належать таким тваринам, як кінь, коза або вівця.

Великі Копані I є показовим для періоду, що вивчається. Це пов'язано з наявністю таких чинників: природне оточення, господарська специфіка, соціальна структура, короткотерміновий комплекс матеріальної культури. За своєю соціально-економічною структурою – це достатньо довгострокове скотарське стійбище. Враховуючи наявність більш-менш довготривалого стаціонарного житла, Великі Копані I можна вважати постійно-сезонним поселенням однієї скотарської общини [11, с. 35-37].

Територія сучасної регіону інтенсивно засвоювалась згідно з новим типом господарства. Про це свідчить кількість пам'яток, досліджених в зонах більш придатних до ведення цілорічного випасу

худоби. Вони різноманітні: поселення, залишки стійбищ, ґрунтові могильники, підкурганні поховання, кургано-ґрунтові могильники, бронзоливарні майстерні, скарби ливарних форм та бронзових речей. На поселеннях камінь в будівництві житла не використовувався. Помешкання будувалися у формі напівземлянки – переважно овальної, з вхідним коридором. Безумовно, у незначній мірі існувало землеробство навколо поселень. Але основу економіки складало напівкочове (відгінне) та присадибне скотарство. Є деякі аргументи на користь збільшення ролі конярства та зменшення в череді відсотку великої рогатої худоби. Зменшується використання бронзи. Відновлюється застосування кременю, з якого виготовляються, перш за все, вкладники, можливо, для серпів та деякі інші знаряддя праці. Серед прикрас розповсюджені намистини [12].

Залишки таких пам'яток зафіксовані здебільшого на піскових аренах та бокових терасах, де трава зберігається весь рік, наявні високі сезонні покоси та існують невеликі гаї. Найбільш виразні знахідки цього періоду знайдено на території сучасної Кінбурнської коси, а також інших подібних місцях.

Матеріали Воронівки II вказують на структуру родової організації, роль родини, зокрема, на її економічний стан, підкреслюють економічну відокремленість кожної сім'ї, що мешкала в своєму житлі. Влаштовані в житлах кам'яні ящики та корита для зберігання продуктів харчування кожної родини підтримують певну її економічну самостійність [13, с. 12-13].

Проте найбільш виразною, хоча й суттєво відмінною від попередніх, пам'яткою регіону Степового Побужжя цього періоду є городище «Дикий Сад» (загальна площа понад 3 га). Воно зафіксовано Т. Камінським

наприкінці 1920-х років на високій терасі лівого берегу р. Інгул у місці його злиття з р. Південний Буг, в історичному центрі Миколаєва. На цьому місці виникла фортеця, на базі якої побудоване місто. Регулярні розкопки городища під керівництвом кандидата історичних наук, доцента Ю. Гребеннікова і старшого викладача К. Горбенка дозволили накопичити значний історико-археологічний матеріал, який дає можливість робити історичні узагальнення за різними аспектами життєдіяльності населення всього регіону.

Аналіз основних археологічних показників пам'ятки «Дикий Сад» дозволяє простежити тенденцію переходу населення Степового Побужжя від осілого способу життя, в якому провідну роль відігравало землеробство, до кочового побуту, коли скотарство почало домінувати над землеробством, а більш тісні етнокультурні контакти стали простежуватися в матеріальній культурі жителів регіону [14, с. 21-27].

Таким чином, у жителів Причорноморських степів за білозерського часу зберігалися риси скотарсько-землеробської форми господарювання. Простежувалася тенденція переходу населення Степового Побужжя від осілого способу життя, при якому провідну роль відігравало землеробство, до кочового побуту, коли скотарство почало превалювати над землеробством, а тісніші етнокультурні контакти почали яскраво простежуватися в матеріальній культурі жителів регіону. Господарська діяльність мешканців Степового Побужжя в період кризи технології бронзових виробів XII – X ст. до н.е. орієнтувалася на розвиток різноманітних промислів та на підтримання економічних зв'язків з окремими регіонами ойкумени.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мелюкова А. И. Культура предскифского периода в лесостепной Молдавии / А. И. Мелюкова // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1961. – № 96. – С. 5-52.
2. Черняков И. Т. Краснояцкий клад литейщика / И. Т. Черняков // Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея за 1963 г. – Одесса : Маяк, 1965. – С. 87-123.
3. Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир / А. И. Мелюкова. – М. : Наука, 1979. – 285 с.
4. Тереножкин А. И. Предскифский период на днепровском Правобережье / А. И. Тереножкин. – К. : Изд-во АН УССР, 1961. – 246 с.
5. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. Експ. № 9063. Отрошенко В. В., Болдин Я. И., Белов А. Ф., Ляшко С. Н., Пустовалов С. Ж., Рассмакин Ю. Я., Савовский И. П., Тихомолова И. Р. «Отчет

- о раскопках Запорожской новостроечной экспедиции в 1978 году», 120 арк. + 90 табл.
6. Гумилев Л. Н. О термине «этнос» / Л. Н. Гумилев // Доклады и сообщения отделений и комиссий ГО СССР. – Л. : Нева, 1967. – Вып. 3. – С. 3-17.
 7. Островерхов О. С. Склярство білозерського часу / О. С. Островерхов // Археологія. – 2001. – № 2. – С. 3-21.
 8. Оленковський М. П. Поселення білозерської культури – Великі Копані I / М. П. Оленковський, Я. П. Гершкович // Археологічні та історичні дослідження Херсонщини. – Херсон : Айлант, 1993. – С. 4-17.
 9. Сапожникова Г. В. Костяные орудия с поселения Струмок III / Сапожникова Г. В., Секерская Е. П., Черниенко Ю. А. // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век). – Донецк, 1996. – Ч. 2 – С. 71-72.
 10. Оленковский Н. П. Поселение белозерской культуры Большие Копани I на Нижнем Днепре: материалы научной конференции / Н. П. Оленковский. – Запорожье : Дикое Поле, 1989. – С. 104-105.
 11. Оленковський М. П. Археологічні пам'ятки Цюрупинського району Херсонської області. Археологічна карта / М. П. Оленковський. – Херсон : Айлант, 2007. – 114 с.
 12. Оленковський М. П. Пам'ятки середньої та пізньої бронзи. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону / М. П. Оленковський. – Херсон, 1993. – Вип. 4. – 84 с.
 13. Кушнір В. Г. Господарство і побут населення Південно-Західної України в епоху розпаду первісного суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Г. Кушнір. – Одеса, 1999. – 16 с.
 14. Горбенко К. В. Основные черты материальной культуры населения Степного Побужья в эпоху финальной бронзы (По материалам поселения «Дикий Сад») / К. В. Горбенко // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: Проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку. Збірник наукових праць. – Миколаїв-Одеса : Тетра, 1999. – Ч. 1. – С. 21-27.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

© Л. В. Матвієнко, 2012

Стаття надійшла до редколегії 08.02.2012